

УДК 37.015.31:271.2]:2-725«16/17»

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВНОЇ ПЕРЕДОВОЇ ВЕРСТВИ СУСПІЛЬСТВА КІНЦЯ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ

Скорик Б.С.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

У статті розглядається організаційно-педагогічна діяльність української православної церковної еліти кінця XVII – XVIII ст. як провідників, розповсюджувачів християнства та історико-культурних традицій.

Ключові слова: організаційно-педагогічна діяльність, академія, колегіум, диспут, полеміка.

Постановка проблеми. Роль еліти є надзвичайно важливою для будь-якої спільноти як носія історичних та суспільних традицій, рівень відкритості, ідеологічні та суспільні погляди. Еліта – сукупність людей, які: 1) вирізняються в суспільному середовищі своїми авторитетом, моральністю, інтелектом, а тому визначаються як найкращі представники суспільства; 2) посідають ключові політико-управлінські позиції в суспільстві та здійснюють владні функції.

Українська педагогічна думка українського відродження відображалася у статутах братських шкіл, у навчальній літературі, що з'являлася в той час, у літературно-художніх, полемічних, історичних творах письменників, просвітителів, передусім діячів братських шкіл Л. Зизанія та С. Зизанія, у творах К. Ставровецького, І. Борецького, П. Беринди, І. Галятовський, І. Гізель, К.-С. Транквіліон у трактатах професорів і вихованців Києво-Могилянської колеґії Є. Славинецького, С. Полоцького й ін. [6].

В умовах посилення національного гніту провідну роль у культурному житті України відіграло духовенство. П. Могила (з 1627 р. архімандрит Києво-Печерської лаври, з 1632 р. – митрополит) восени 1631 р. відкрив лаврську школу, програма якої була близька до програм західноєвропейських колеґіумів. У 1632 р. ця школа об'єдналася з Київською братською і її стали називати колеґіумом, пізніше – академією. Оскільки колеґіум розташувався на території Богоявленського братського монастиря, викладачами тут були ченці цього монастиря, ректором – ігумен [6].

Метою статті є цілісний аналіз внеску українських православних ієрархів в українську культуру та дослідження питання їх інтелектуального потенціалу та духовного вдосконалення.

Аналіз досліджень і публікацій. Основою для такого аналізу послужили праці М. Демков, В. Горський, Л. Розсоха, М. Яременко та ін.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що українська еліта кінця XVII – XVIII ст. – ду-

ховна і світська – формувалася в стінах Києво-Могилянської академії. Водночас на кожному етапі становлення вищого навчального закладу, починаючи з Києво-братської школи як її попередниці, існували свої традиції та особливості навчального процесу, які позначилися на якісному рівні вченості майбутніх ієрархів [1].

Оскільки процес легітимізації української православної ієрархії (1620 р.) і започаткування першого православного майбутнього вищого навчального закладу, де й майбутні преосвященні могли формувати свій інтелектуальний рівень, майже співпав у часі, то зрозуміло, що перші лави української церковної еліти отримали своє освітнє вдосконалення в уже існуючих на той час навчальних закладах Центральної та Західної Європи.

Так, один з найперших ієрархів відновленої Київської митрополії Мелентій Смотрицький навчався в Лейпцигівському і Віттенберзькому університетах. Іов Борецький навчався у Львівській братській школі й Краківському університеті [2]. Петро Могила початкову освіту здобув у Львівській братській школі, згодом удосконалював свій освітній рівень в зарубіжних навчальних закладах.

З часів протекторства митрополита Петра Могили склалася традиція направляти за кордон для поповнення знань і підготовки до викладацької роботи кращих своїх вихованців коштом ректорів чи покровителів – митрополитів. Стипендій для навчання за кордоном надавали, окрім Петра Могили, ректори варлаам Ясинський, а у XVIII ст. київські митрополити Самуїл Мисливський, Гавриїл Кременецький, Рафаїл Заборовський, гетьман Іван Мазепа [8].

Згідно з вимогами часу були введені й закріплені конфесійні обмеження на вступ і навчання в західноєвропейських університетах. Вже саме ведення релігійної полеміки, в якій католицькі богослови використовували теоретичні засоби і логічні методи, змушувало православних до оволодіння рівноцінної зброєю. Тому, щоб потрапити на навчання в західні університети, вихованці Київської академії були змушені ставати уніатами, а повернувшись

на Батьківщину знову православними. Такий шлях пройшли Йоасаф Кроковський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші. Їхнє відступництво «учення ради» прощалося як вимушений і зрозумілий крок [2].

У XVIII столітті кількість освітніх центрів в Україні суттєво збільшується з появою Чернігівського (1700), Харківського (1726) та Переяславського (1734) колегіумів, які орієнтувалися на навчально-виховні традиції Києво-Могилянської академії. Сучасні дослідники освіти та культури підкреслюють значний вплив колегіумів на соціокультурний розвиток Гетьманщини та Слобожанщини [1].

Колегії та Академія жили спільним життям з Києвом, з Україною. Тут з участю професорів і старших учнів відбувалися диспути, які приваблювали багато людей з міста. Деякі з диспутів були великими подіями в житті Києва. Наприклад, диспут 1646 року на тему про ісходження Святого Духа, коли проти єзуїта Циховського виступав ректор Інокентій Гізель, або диспут 1663 року, коли ректор Йоаникій Галятовський виступав проти єзуїта Пекарського на тему вищої влади в Церкві [6].

За суттю колегіуми були релігійно-церковними закладами, за змістом освіти – світськими. Поряд з теологією (богослов'ям) тут вивчалися філософія, риторика, поетика, у XVIII ст. – фізика, географія. Міжконфесійні суперечки постійно стимулювали учасників церковної полеміки поглиблювати науковість аргументації. Вирішення завдання підвищення освітнього рівня українського духовництва, підготовки широкого загалу освічених людей створювали основу для вдосконалення шкільної освіти в цілому.

Саме священик, поряд із учителем і лікарем, у обраний нами для дослідження період і тривалий час по тому був найшановнішою особою в кожному українському селі чи містечку. Часто з ініціативи саме священиків відкривалися школи, лікарні, бібліотеки, майстерні, до священика традиційно йшли люди в тяжкій і радісній хвилині життя: здійснити ритуальний обряд, порадитися, взяти книжку або ліки, прочитати чи написати листа. У XVII – на початку XVIII століття священиків в Україні нерідко обирали просто з-поміж козацької громади, пізніше ж обов'язковою умовою стала наявність духовної освіти, яку ієреї здебільшого здобували в Київській академії, а з XIX століття – в духовних семінаріях [4].

Києво-Могилянська колегія, а потім – Академія, були тісно пов'язані з Церквою. Ректорів Академії, які були завжди архимандритами Братського училищного монастиря, обирали професори і затверджували митрополит та гетьман. З другої половини XVIII ст. входить у життя інший порядок: ректора стали призначати самі митрополити. Професори Академії були переважно духовного звання.

У середині XVIII ст. в загальній кількості українських «спудеїв» починають переважати діти духовенства. Якщо в XVII ст. синів духовенства було не більше як третина (30%), то в 1764-1765 роках на 674 учнів світського походження було вже 485 духовного (тобто 42%), а в 1776-1777 роках на 345 учнів світського походження було вже 444 (тобто бл. 60%) духовного. Це співвідношення спостерігається і в інших духовних школах: у Чернігівському Колегіумі в 1730-1740 роках було близько 2/3 складу учнів дітей світських батьків; у 1790 році з 426 учнів тільки 40 походили не з духовних родин, тобто менше 10% [6].

У Чернігівському колегіумі навчалися діти всіх станів – козаків, міщан, посполитих, духовенства. З 1722 року за наполяганням Синоду стає обов'язковим навчання в колегіумі дітей священиків, яким без належної освіти заборонялося успадковувати парафії батьків [4]. Незаможні студенти перебували на утриманні колегіуму й проживали в бурсі. Вихованці колегіуму працювали канцеляристами в адміністративних установах Гетьманату, Чернігівського намісництва, вчителями, перекладачами, проповідниками і священнослужителями.

М. Демков підкреслює, що за своєю близькістю до Київської Академії, цієї *almae matris* південно-руської духовної освіти, Чернігів здавна вирізнявся розвитком духовного навчання з-поміж усіх міст України і нараховував в своєму минулому чимало імен, які прославились в духовній освіті – це Лазар Баранович, Адам Зерников, св. Димитрій Ростовський, Іоаннікій Галятовський, Лаврентій Крещановський та ін. [1]. Не випадково Чернігівський колегіум швидко досяг такого розквіту, в той час його навіть називали «Чернігівським Олімпом, ліцеєм чи вертоградом Паллади, Чернігівськими Афінами». Кількість учнів налічувала до 250 осіб. У 1708 році чернігівський колегіум випустив навіть свій підручник з риторики *Clavis scientiarum*, що стало видатною подією, оскільки підручники видавала тоді лише Київська Академія. Загальноакадемічний характер шкільного устрою в колегіумі був точною копією Київської академії. З найнижчих класів на першому плані в навчанні була латинь. В піітиці і риториці панував все той же *ludus litteralis*, у вивченні найрізноманітніших і найдрібніших форм мови, віршованої і прозаїчної, в привчанні учнів підводити під ці форми всяку думку або думку замінити формою, підбирати найбільш гарні і виразні слова, робити всі можливі ампліфікації, замінюючи одне слово цілим потоком синонімів і епітетів, складати із них повні, синетричні і головні періоди і, насамкінець, у розкритті всіх зовнішніх секретів силлогістики [5].

Усе зазначене вище сприяло тому, що до періоду XVII – XVIII ст. належить кристалізація ідеї станової (спадкової) духовної освіти священнослужителів та побудова організаційно-педагогічного забезпечення системи такої

освіти з використанням інтелектуальних і матеріальних ресурсів православних монастирів. Батьки-священники прагнули передати свою парафію близьким людям, тому мусили посилати до духовних навчальних закладів своїх синів. Так формувалися цілі династії служителів церкви, до яких зазвичай належало високоосвічене чернецтво; бувало, представники однієї родини служили в храмі й іереями, і дяками, і титарями, і паламарями, і дзвонарями. У цих родинх високо шанувалась освіченість, тому з них виходили й писарі, й малярі-іконописці, і лікарі, й учителі, і відомі своєю освіченістю та християнським подвижництвом ченці.

Передостанній ігумен Сорочинського Святомихайлівського монастиря – Досифій, який очолював святе пристановище в 1774-1784 роках, належав до знатного козацько-старшинського роду й священницького роду Галяхівських (Галяховських). Із цього роду вийшов, зокрема, відомий гравер мазепинської доби Данило Галяховський. Світське ім'я ігумена Досифія Галяховського не відоме. Його рідний брат Дем'ян Олексійович Галяховський був військовим капеланом, мав осідок у місті Глухові; інший брат, Іван, там таки служив військовим канцеляристом. Ще один брат ігумена Досифія – Петро Олексійович Галяховський, спочатку військовий канцелярист (1741-1749), згодом писар Миргородського полку (1753-1758) і миргородський полковий суддя (1761-1773), у 80-х роках – скарбник Говтв'янського повіту, земський підсудок – жив і помер у містечку Яреськах Миргородського полку [4].

На нашу думку, полкове суддівство Петра Галяховського й ігуменство Досифія Галяховського не випадком збіглися в часі: цей факт ще раз підтверджує зв'язок миргородського козацтва з Сорочинським Святомихайлівським монастирем.

Досифій Галяховський – єдиний з усіх ігуменів Святомихайлівського монастиря, який мав чин архімандрита. Він помер на своїй високій чернечій посаді в керованому ним монастирі 19 липня 1783 року. По його смерті залишилося «собственное его движимое имущество и библиотека, в немалом числе книг состоящая». Це були 32 друковані й рукописні книги латинською й польською мовами, здебільшого, філософсько-релігійного змісту. Реєстр цих книжок, за наказом Переяславсько-Бориспільської консисторії, 1784 року уклав священник Успенської церкви містечка Сорочинців Василь Петрашевський. Більшість книг мали надписи латиною – «екс лібрис» архімандрита Досифія Галяховського. Серед них були лекції відомих учених і церковних діячів Феодана Прокоповича і Тимофія Щербацького (1698-1767), які вони читали в Києво-Могилянській академії. Був там також «Трактат теологічний» ректора Київської академії Сильвестра Кулябки (1701-1761), вихідця з Лубенщини, і його лекції

1733-1737 років, записані слухачем Києво-Могилянського колегіуму Данилом Галяховським, згодом, родичем архімандрита Досифія. Серед книг була також граматики латинсько-польська, книжки мали різноманітні надписи 1756 і 1763 років [4].

Брати і невістка архімандрита Досифія по його смерті домагалися від Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії (якій із 1777 року підлягав Сорочинський монастир) повернення їм братового майна. По тривалому розгляді цієї справи надійшов указ за підписом ректора консисторії ігумена Варлаама, який зробив таке розпорядження щодо спадщини архімандрита Досифія: речі церковно-службового призначення повернути до консисторської ризниці; карету й повіз залишити при Сорочинському монастирі; книги віддати до семінарської бібліотеки при консисторії; родичам же Галяховським дісталися тільки одяг, посуд та інші побутові речі покійного [4].

Збереглися також документальні свідчення про рід священників Горковських. Протоіерей Григорій Горковський, нащадок духовенства із села Сорочинців, закінчивши Київську академію, служив священником у сорочинській Преображенській церкві, в 1740 році відкрив там унікальний навчальний заклад – протопопську школу, яка діяла близько трьох років.

Варто згадати про ще один рід, представник якого мав стосунок до Мгарського Спасо-Преображенського монастиря – це рід Нестеровських. Перші відомості про походження прізвища Нестеровських відносяться на початок XVIII століття, до часів Північної війни та подій Полтавської битви. Родоначалником був член сім'ї українського гетьмана Івана Івановича Скоропадського – Нестор Скоропадський. Молодий Нестор Скоропадський (на той час йому було 16-17 років), служив під командуванням Мазепи, і звичайно ж розділив долю його війська, перейшовши на бік шведів. Після поразки під Полтавою в 1709 році у складі біженців опинився в Туреччині, в місті Бендери, але згодом став просити дозволу повернутися. Нестору дозволили повернутися в Україну, проте прізвище Скоропадський носити заборонили, а нове прізвище запропонували взяти від імені, таким чином нащадки Нестора Скоропадського стали Нестеровськими. Освічений, хоробрий Нестеровський особливо віддано служив в війську, щоб своєю службою загладити «помилку молодості», а потім дослужився до чину військового есаула. У нього було багато дітей. Один з синів за духовним покликанням став священником. Маючи можливість навчати дітей за рахунок єпархіального відомства, цей рід зумів виростити цілих чотири покоління священнослужителів [2].

Таким чином, з аналізу даних пошуку можемо зробити висновок про те, що у к. XVII – XVIII ст. в Центральній Україні (а подібні дані

про формування потужних священицьких родів знаходимо по Полтаві, Переяславщині, Київщині та інших територіях) виникла ідея станової (спадкової) духовної освіти, реалізація якої забезпечувалася у першу чергу інтелектуальними ресурсами – у кожній родині був один або декілька високопоставлених представників чернецтва – та зв'язками з найближчими монастирськими обителями. Біле духовенство канонічно та ієрархічно поділялося на священно- і церковнослужителів, ті, й інші висвячувались у сан єпископами. Священники правили в храмі службу Богу, читали мирянам проповіді, здійснювали таїнства, а церковнослужителі (дяки, паламарі тощо) їм допомагали в цьому, часто були вчителями церковноприходських шкіл.

Своїх синів і зятів священник намагався улаштувати при церкві. Він саджав їх на церковний ґрунт, старшого сина готував на своє місце, а молодших дітей улаштовував тут же дяками чи паламарями. Нерідко священник на власний кошт чи у складчину з громадою будував для своїх синів церкву в сусідньому селі [6]. При ній майже завжди була школа.

На відміну від римо-католицьких ксьондзів, православні й греко-католицькі священно- і церковнослужителі могли безперешкодно одружуватися. Щоправда, їм заборонялося одружуватися вже після висвячення в сан, ставати двоєженцями, женитися на вдові, розвідній, блудній, жити на віру. Якщо дружина священника чи дякона «впадала в блуд», чоловік мав або розлучитися з нею, або відмовитися від духовного сану. Отож, священницькі сім'ї були в Україні, як правило, міцними. До того ж, як і селянські сім'ї, вони були здебільшого багатодітні. Прошарок духовенства вербував-

ся, можна зазначити, з народної гущі, священники, дяки й паламарі як носії духовної влади користувались суспільним престижем [4].

Поряд із родовитими священиками, які обіймали парафію з діда-прадіда, в Україні у XVIII ст. існувало чимало священнослужителів – вихідців з найрізноманітніших суспільних верств і прошарків. Вони розбавляли середовище спадкового духовенства і впродовж майже всього XVIII ст. запобігали його соціальній замкнутості. Лише з появою значної кількості єпархіальних семінарій, цих суто духовних і станових навчальних закладів, становище радикально змінилося. Згідно з вимогами Духовного регламенту органи влади зобов'язували священнослужителів направляти своїх дітей на навчання в ці заклади, причому за відмову їх штрафували, навіть тимчасово могли позбавити парафії або заарештувати. Заходи уряду принесли свої плоди – в Україні у першій половині XIX століття відбулося остаточне станове формування замкнутої групи духовенства – причетників [1].

Отже, у к. XVII – XVIII ст. остаточно відбувається ідеологічне оформлення системи станової (спадкової) духовної освіти дітей священнослужителів: від архієрейської школи при монастирі до колегіуму чи духовної академії. На всіх ступенях духовної освіти для цієї системи був характерним міцний зв'язок православ'я зі світською педагогікою та спрямовуюча роль чернецтва – провідних церковних діячів у царині просвітництва і виховання підростаючих поколінь. У цей період зародилися і розвивалися потужні українські родини священнослужителів, представниками яких були відомі ченці – вчені, настоятелі монастирів, педагоги, громадські діячі.

Список літератури:

1. Демков М. История русской педагоги Ч. I. Древне-русская педагогика (X – XVIII вв.) / М. Демков // Изд. 2-е, испр. Издание автора. Спб., тип. Стасюлевича, 1899. – 310 с.
2. Горський В. Європейська академічна традиція в Києво-Могилянській академії / Вілен Горський // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. – К.: «Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – С. 8-38.
3. Крыжановский Е. Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович / Е. Крыжановский // Труды Киевской духовной академии. – 1861. – Т. 1. С. 267-315.
4. Розсоха Л. Сорочинський Святомихайлівський монастир: Історико-краєзнавча розвідка / Л. Розсоха // Миргород: ТОВ Видавництво «Миргород», 2008. – 44 с.
5. Терновський Ф. Митрополит Стефан Яворський. (Биографический очерк) / Ф. Терновський // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – № 1 – С. 59-67.
6. Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. / Максим Яременко. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2007.
7. <http://histua.com/slovník/e/elita>.
8. <http://www.medevist.org.ua/2015/01/xvii-xviii.html>.

Скорик В.С.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО ПЕРЕДОВОГО КРУГА ОБЩЕСТВА КОНЦА XVII – XVIII ВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается организационно-педагогическая деятельность украинской православной церковной элиты конца XVII – XVIII вв. как проводников, распространителей христианства и историко-культурных традиций.

Ключевые слова: организационно-педагогическая деятельность, академия, коллегиум, диспут, полемика.

Skoryk B.S.

Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko

ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH PREVIOUS VALIDITY OF SOCIETY OF FINANCE XVII – XVIII CENTURY

Summary

The article deals with the organizational and pedagogical activity of the Ukrainian Orthodox Church elite of the late XVII – XVIII centuries. as leaders, propagators of Christianity and historical and cultural traditions.

Keywords: organizational-pedagogical activity, academy, collegium, discussion, polemics.